

K latinským vedlejším větám účinkovým

■ MICHAL CTIBOR (Praha)

Abstract:

Some Remarks on Latin Result Clauses

This article tries to partly question, partly supplement, partly defend various claims on Latin result clauses which can be found in the currently most authoritative handbooks of Latin grammar in Czech Republic (NOVOTNÝ 1992, MIKULOVÁ 2014, PANHUIS 2014) and elsewhere (CABRILLANA 2011, PINKSTER 2015). The article points out the difference between result clauses and purpose clauses (this difference was questioned by CABRILLANA 2011). Then the article presents a classification of Latin result clauses; stresses that result clauses express different modalities (real, potential, counter-factual); and suggests that the modality is one of the main arguments why the subjunctive of the result clauses cannot be described as given by the so-called consecution of tenses.

key words: modality; attribute-result clause; false result clause; intended result
klíčová slova: modalita; věta účinková přívlastková; věta účinková nepravá; záměrný účinek

1. Úvod

Smyslem tohoto článku, určeného především domácí obci latinářů, je doplnit, rozvést či poopravit to, co se lze dočíst o větách účinkových v pracích o latinské gramatice, a to zejména v těch, které jsou u nás dnes nejrozšířenější (NOVOTNÝ 1992, MIKULOVÁ 2014, PANHUIS 2014), výběrově pak také v pracích zahraničních (DE MELO 2007, CABRILLANA 2011, PINKSTER 2015). Vedle zaměření na výklady v česky psaných a do češtiny přeložených mluvnicích je hlavním důvodem toho, že je tento článek určen domácí obci, také to, že metodologicky čerpá z prací bohemistických (KARLÍK – NEKULA – RUSÍNOVÁ 2008 [1995]; KARLÍK – NEKULA – PLESKALOVÁ 2002 a 2016) a z článků bohemistickými pracemi v značné míře ovlivněných (KRYLOVÁ 1997 a 1998).

Zaprvé (sekce 2) považují za nutné zvážit rozdíly mezi větami účinkovými a účelovými, neboť výklady v některých pracích (zejm. CABRILLANA 2011 [kterou cituje např. MIKULOVÁ 2014]; ale i třeba PANHUIS 2014) tyto rozdíly obrušují, až podceňují. Zadruhé (sekce 3) bych rád navrhl klasifikaci účinkových vět. V dalších sekcích se pak zabývám jejich vybranými formálními aspekty, konkrétně záporkami (sekce 4), modalitou (sekce 5) a konjunktivou (sekce 6). Zejména otázka modalit je v odborných pracích zcela a – jak se pokusím ukázat – neprávem opomíjena.¹

Tento článek je nutno brát jako kvalitativní, nikoli kvantitativní studii a její závěry by bylo třeba ověřit na rozsáhlejším korpusu textů. Příklady čerpám především z Ciceronových spisů odborných a z řečí a z Nepotových životopisů; některé další příklady byly získány z databáze *Bibliotheca Teubneriana Latina* (viz bibliografie) nebo převzaty z citovaných gramatik a skript. Z jiných autorů než z Cicerona a Nepota čerpám zejména v sekci 5, neboť jednoznačné příklady potenciální a ireálné modalit v účinkových větách se nehledají snadno a bylo by škoda neuvést ty, které pocházejí sice od autorů 1. st. n. l., jsou však velmi názorné. Autoři jsou citováni pod konvenčními zkratkami, jichž užívá *Thesaurus linguae Latinae*.

2. Věty účinkové vs. věty účelové

V novějších pracích o latinské gramatice (českých i zahraničních) bývá vyzdvihována spíše podobnost mezi větami účelovými a účinkovými než jejich rozdílnost. PANHUIS (2006, s. 160, resp. 2014, s. 200–201) tvrdí, že vzhledem k tomu, že „účinek může být zároveň výsledkem záměrného děje, mají účelové a účinkové propozice mnoho podobností: spojku *ut* a použití způsobů a časů“; podobně MIKULOVÁ (2014, s. 173) uvádí, že „hranice mezi větou účinkovou a účelovou, ale i jinými typy vět nejsou [...] vždy ostré“. CABRILLANA (2011) – na kterou MIKULOVÁ (2014, s. 173, pozn. 39) explicitně odkazuje² – dokonce probírá věty účinkové a účelové dohromady v jedné kapitole; Panhuis a Mikulová probírají věty účinkové a účelové sice odděleně, ale bezprostředně po sobě.

Rozdíl mezi obojími větami se spatřuje zejména v tom, že u vět účelových musí věta řídicí obsahovat úmysl (subjektu), kdežto u vět účinkových nemu-

¹ Článek se z důvodu rozsahu a koncentrace pozornosti nezabývá diachronním rozměrem (proč vůbec jsou účinkové věty konjunktivní; k této otázce srov. CABRILLANA 2011, s. 76–81) a větami vztažnými s účinkovým odstínem.

² Cabrillana sama odkazuje na obecnělingvistické studie, např. KORTMAN (1997).

³ Zvýraznění v textu je už u Mikulové.

sí (tj. v obligatornosti/fakultativnosti rysu „záměr“ ve větě řídicí). Srov. úvod k účinkovým větám u MIKULOVÉ (2014, s. 127):

„Věty účinkové (neboli konsekutivní) vyjadřují **důsledek** (účinek, konsekvenci), **kteřý plyne z děje věty hlavní**. Souvětí s typickou účinkovou větou se vyznačuje tím, že v ději věty hlavní nemusí být obsažen rys úmyslu. Tím se liší od typického souvětí s větou účelovou, které je naopak charakterizováno rysem „úmysl“ ve větě hlavní.“⁴

V některých případech badatelé dokonce definují rozdíl nikoli jako obligatornost/fakultativnost rysu „záměr“ ve větě řídicí, nýbrž jako jeho přítomnost/absenci; srov. např. DE MELO (2007, s. 81):⁴

„The semantic difference between consecutive *ut* (“so that”) and final *ut* (“in order that”) is that the former presents an event merely as a consequence of the main clause action, while the latter marks it as an intended consequence of the main clause action.“

Tomu však odporují věty jako ta v př. (1) níže, kde je vedlejší věta účinková i přesto, že přísudek věty hlavní (*aedificarat*) vyjadřuje činnost obecně i v konkrétním kontextu záměrnou:

(1) *Hannibal enim uno loco se tenebat, in castello, quod ei a rege datum erat muneri, idque sic aedificarat, ut in omnibus partibus aedificii exitus haberet [...]*

„Hannibal se totiž zdržoval na jednom místě, v pevnosti, kterou mu král dal darem, a tu si postavil tak, aby/že měl východy na všech stranách budovy.“⁵ (= jakým způsobem si dům postavil?)

(NEP. *Hann.* 12,3)

Avšak i pokud necháme stranou toto neudržitelné tvrzení, že účinek je nezáměrný, domnívám se, že seskupování účinkových a účelových vět, vydvihování jejich podobnosti a spatřování největšího rozdílu mezi nimi v obligatornosti/fakultativnosti rysu „záměr“ ve větě řídicí není náležité. Věty účelové a účinkové se od sebe totiž liší zásadně, věcně, z podstaty: věty účelové udávají **motivaci děje** věty řídicí, tj. odpovídají na otázku *proč? za jakým účelem?* Jedná se tedy o určení v širokém smyslu příčinné. Naproti tomu věty účinkové nevyjadřují primárně „důsledek, který plyne z děje věty hlavní“

⁴ Srov. také PINKSTER (2015, s. 653): „Since in result clauses no intention or design is involved, the subjunctive is not as well justified as in purpose clauses.“ (Podtrhl M. C.)

⁵ Překlady vět pro potřeby tohoto článku pořídil M. C.

(Mikulová), ani „a consequence of the main clause action“ (de Melo), ani „the result (outcome) of the main state of affairs“ (CABRILLANA 2011, s. 19), nýbrž **slouží k vyjádření nějaké míry (příp. intenzity) či způsobu**.⁶ Účinek míry je uveden v (2), účinek způsobu v (3):

- (2) *Pereant sane in latrocinio, quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non possit.*

„Ať zhynou při svém loupežném podniku, neboť je jich tolik, že je vězení nepojme (že by je vězení nepojalo).“

(Cic. *Catil.* 2,22)

- (3) *Asiam [...] sic obiit, ut in ea neque avaritiae neque luxuriae vestigium reliquerit, maximo in bello sic est versatus, ut hic multas res et magnas sine imperatore gesserit, nullam sine hoc imperator.*

„V Asii se choval tak, že v ní nezanechal žádnou stopu hrabivosti či rozmařilosti; v oné převeliké válce se pohyboval tak, že sám vykonal mnoho velkých věcí bez imperátora, kdežto velitel bez něj ani jinakou.“

(Cic. *Mur.* 20)

Účinkové věty tedy z hlediska větněčlenského a sémantického představují určení v širokém smyslu způsobové (odpovídají na otázky *jak? jak moc? jakým způsobem?*). Míra (příp. intenzita) a způsob jsou pomocí účinkových vět specifikovány nikoli *per se* (tj. např. hodnoticími adjektivy a adverbii *hodně, ideálně, precizně, důvtipně* apod.), nýbrž svým vnějším projevem (dopadem na okolní svět). Teprve sekundárně využívají dobří autoři této vlastnosti účinkových vět k tomu, aby jimi posouvali narativ dále; to je možné jen tehdy, je-li v účinkové větě jednorázový, aktualizovaný děj, např. *Strhla se tak velká bouře, že lodě neudržely kurs*, nikoli však např. v české větě *Petr je tak vysoký, že se bouchá do hlavy o rám dveří*, a vlastně ani v žádné z výše citovaných vět (1) – (3).

To, že účelové věty spadají pod určení široce příčinná, kdežto účinkové věty pod určení široce způsobová, by se mělo projevit také při strukturaci

⁶ Účel pod široce příčinná a účinek pod široce způsobová určení řadí např. KARLÍK – NEKULA – PLESKALOVÁ (2002, s. 514–515; s. v. *Určení účelu příslovečné a Určení účinku příslovečné*). KARLÍK – NEKULA – PLESKALOVÁ (2016, s. v. *Příslopečné určení účinku*) nezaujímají jasný postoj, neboť tvrdí, že „[Příslopečné určení účinku se tradičně] pokládá většinou buď za jeden ze způsobů vyjádření příslovečného určení způsobu a příslovečného určení míry [...], n[ebo] za typ příslovečného určení příčinnostního [...]“

výkladu v mluvnicích. Věty účelové by měly být řazeny hned vedle vět příčinných, kdežto věty účinkové u ostatních vět způsobových (tj. tzv. srovnávacích). MIKULOVÁ (2014) však vedlejší věty příslovečné řadí takto: časové, účelové, účinkové, příčinné a důvodové, podmínkové atd.; PANHUIS (2014) zase takto: časové, příčinné a důvodové, přípustkové, srovnávací, podmínkové, účelové, účinkové. Jak u Mikulové, tak u Panhuise jsou tedy účelové věty odtržené od příčinných, účinkové od srovnávacích; naopak účelové a účinkové jsou vedle sebe.⁷

Kromě větněčlenské a sémantické platnosti se vedlejší věty účelové a účinkové liší i tím, že věty účinkové vyjadřují modalitu (podrobněji k tomu viz v sekci 5) a nemohou stát na prvním místě v souvětí; liší se také po stránce formální, např. používáním konjunktivů (už jen v tom, že v účelových větách bývá vždy jen konjunktiv pro současnost podle souslednosti časů, kdežto v účinkových větách se objevuje i konjunktiv pf. či plqpf.), odlišnými kataforickými korelátami ve větě řídicí (u účinkových vět pravidelně stává *tantus, sic, ita, adeo* apod., účelové často nemají žádný korelát, mohou však mít např. *ideo*) nebo záporkou. Zatímco vedlejší věty účinkové mají záporku *non*, vedlejší věty účelové mají záporku *ne*. CABRILLANA (2011, s. 74–75) se snaží i toto pravidlo o záporkách alespoň mírně zpochybnit, když uvádí:

„A datum that seems to be decisive in the distinction between result and purpose is provided by the negative transformations of these constructions. In Classical Latin, the following distribution is observed: *ut non* (and *quin* = *qui* + *ne*) for negation of result clauses; *ne* for negation of purpose clauses. Nevertheless, traces of vacillation appear at low frequency, even in Ciceronian prose.“⁸

Své tvrzení však dokládá jediným příkladem, citovaným níže v (4), který ovšem interpretuje mylně (*sic!*), neboť záporka *ne* zde vůbec nepatří do věty účinkové, nýbrž uvozuje větu obavnou (*ita multi labefactant, ut interdum extimescam, ne moveatur*). Tvrzení Cabrillany tak zůstává fakticky nepodložené (k záporkám však viz také sekci 4).

- (4) *Sed ita multi labefactant, ut ne moveatur interdum extimescam.*
 „Ale tak mnoho lidí zkouší zviklat [onu záštitu], že se někdy bojím, aby se nepohnula.“

(Cic. *ad Brut.* 1,10,5)

Shrneme-li výše řečené, vedlejší věty účinkové a účelové se od sebe liší (i) větněčlenskou a sémantickou platností; (ii) užíváním konjunktivů; (iii) zá-

⁷ Oddělují je např. BARTONĚK ET AL. (2014).

⁸ Podtrhl autor článku.

porkami; (iv) různými kataforickými korelátami ve větě hlavní; (v) schopností/neschopností vyjadřovat různé modalities; (vi) tím, že účinková věta nebývá první větou souvětí, kdežto účelová ano. Srov. přehledovou tab. 1:

	VV účinkové	VV účelové
Větněčlenská platnost	přísl. urč. způsobu	přísl. urč. účelu
Možnost mít konj. pf./plqpf.	ano	ne
Konjunktivy podle SČ	ne	ano
Záporka	<i>non</i>	<i>ne</i>
Koreláty	<i>adeo, tam, tantum...</i>	<i>ideo</i>
Možnost variovat modalities	ano	ne
Možnost stát na první pozici souvětí	ne	ano

Tabulka 1: Rozdíly mezi VV účinkovými a účelovými

3. Pojetí a klasifikace vět účinkových

V předchozí sekci jsem chápal věty účinkové víceméně tradičně, tj. vět-něčlensky. V této sekci se pokusím navrhnout pojetí širší. Domnívám se, že v latině (a nejen v latině, např. i v češtině) lze rozlišit celkem čtyři typy účinkových vět. První tři se od sebe liší tím, co pomocí účinku specifikují, totiž buď (i) míru (příp. intenzitu); (ii) způsob;⁹ nebo (iii) vlastnost. Kromě toho existují ještě (iv) tzv. nepravé vedlejší věty účinkové,¹⁰ které vyjadřují hypotaktickou (účinkovou) formou význam, který se obvykle vyjadřuje koordinací („A, a proto B“). Věty účinkové tedy navrhuji dělit na:

i. měrové	„tak moc/málo, že...“; „tak velký/malý, že...“
ii. způsobové	„takovým způsobem, že...“; „tak, že“
iii. charakterizační	„takový, že...“ (v latině zejm. <i>is, ut a talis, ut</i> ¹¹)
iv. nepravé (důsledkové)	„takže“

⁹ KRYLOVÁ (1997 a 1998) upozorňuje i na případy, kdy je těžké (resp. nemožné) rozhodnout mezi měrovou a způsobovou interpretací (účinek je vyvolán současným působením způsobu a míry).

¹⁰ Srov. KARLÍK – NEKULA – PLESKALOVÁ (2002, s. 514–515; s. v. *Určení účinku příslovečné*), kde se uvádí, že české věty typu *Byl smutný, takže se rozplakal* se v novější literatuře většinou za účinkové nepovažují. Pro ekvivalentní typ účinko-

Příklady vět účinkových měrových a způsobových byly uvedeny výše v (2) a (3). Příklady vět účinkových charakterizačních jsou uvedeny v (5) a (6), nepravé věty účinkové v (7) a (8).

- (5) *An ea res agebatur, ut etiam aegrotos deferri oporteret?*
 „Nebo se snad projednávala taková věc, že bylo třeba donést do senátu i nemocné?“

(Cic. *Phil.* 1,11)

- (6) *Sed tamen ea vicisti, quae et naturam et condicionem, ut vinci possent, habebant.*
 „Ale přece jsi přemohl to, co mělo takovou povahu a takové dispozice, že bylo možné to porazit.“

(Cic. *Marcell.* 8)

- (7) *Quam [sc. suspicionem] etsi spero falsam esse, tamen numquam extenuabo verbis. Tua enim cautio nostra cautio est, ut si in alterutro peccandum sit, malim videri nimis timidus quam parum prudens.*
 „A ačkoli doufám, že toto tvé podezření je mylné, přece ho nikdy nebudu zlehčovat. Tvoje opatrnost je totiž zároveň naše opatrnost; takže pokud by nebylo možné vyhnout se jednomu z následujících dvou omylů, chtěl bych se radši jevit příliš bázlivý než málo opatrný.“

(Cic. *Marcell.* 21)

- (8) *Quos amissimus civis, eos Martis vis perculit, non ira victoriae; ut dubitare debeat nemo, quin multos, si fieri posset, C. Caesar ab inferis excitaret, quoniam ex eadem acie conservat quos potest.*
 „Občany, o něž jsme přišli, zahubila síla Martova, nikoli hněv vítězů (dosl. vítězství); takže nikdo nemůže pochybovat, že kdyby Caesar mohl, mnoho mužů by z podsvětí povolal zpátky na svět, neboť z téže bitvy zachraňuje, koho může.“

(Cic. *Marcell.* 17)

I pokud necháme stranou nepravé vedlejší věty účinkové, z výše navržené klasifikace vyplývá, že „věty účinkové“ neodpovídají jednomu větnému členu: účinkové věty měrové a způsobové vyjadřují příslovečné určení míry nebo způsobu (tj. určení v širokém smyslu způsobová), kdežto účinkové věty

vých vět v řečtině srov. MUCHNOVÁ (2004, s. 105). Pro srovnání latinských a řeckých nepravých vět účinkových viz KRYLOVÁ (1997).

¹¹ Srov. Cic. *Phil.* 1,5.

charakterizační mají funkci přívlastku či jmenné části přísudku.¹² Účinek tedy není druh větného členu, nýbrž způsob vyjádření větného členu, při kterém jsou míra, způsob či vlastnost popsány nikoli *per se*, nýbrž svým vnějškovým projevem ve světě; tento způsob vyjádření větného členu je možný pouze u vedlejších vět přívlastkových, přísudkových a vedlejších vět příslůvečných v širokém smyslu způsobových.¹³

Na tuto základní (ponejvíce větněčlenskou) klasifikaci vět účinkových se dále vrství další sémantické odstíny: zejm. věty účinkové měrové lze ještě podrobněji dělit podle toho, jakou míru/intenzitu vyjadřují: (a) značnou míru (tak moc, že), srov. př. (2) výše; (b) omezenou míru, srov. př. (9);¹⁴ nebo (c) míru pro nějaký účinek přílišnou či naopak nedostačující, srov. př. (10) níže:¹⁵

- (9) *Secundum genus est eorum, qui et maxima animi mala et adfectus deposuerunt, sed ita, ut non sit illis securitatis suae certa possessio.*
„Druhým typem jsou ti, kteří se zbavili nejhoršího duševního zla a vášní, ale jen do té míry, že stále mohou být o tento svůj klid znovu připraveni.“

(SEN. *epist.* 75,13)¹⁶

- (10) *Quis enim [...] non intellegit Canachi signa rigidiora esse, quam ut imitentur veritatem?*
„Vždyť kdo [...] nechápe, že Kanachovy sochy jsou příliš toporné, než aby napodobovaly pravdu/skutečnost?“

(CIC. *Brut.* 70)

Jak bude uvedeno níže v sekci 5, většina účinkových vět je schopna vyjadřovat všechny tři modality (reálnou, potenciální či ireálnou). Existuje však také skupina účinkových vět, jež nejsou schopné nabývat různých modalit a jež vyjadřují **účinek zamýšlený**; zamýšlený účinek je vymezen právě svou neschopností variovat modality. Rozdíl mezi účinkem s některou z modalit

¹² Srov. CIC. *de or.* 2,102: *qui locus est talis, ut plus habeat [...]* „A toto místo je takové, že má více [...]“.

¹³ Toto přehodnocení a rozšíření vět účinkových nic nemění na rozdílech mezi větami účinkovými a účelovými, jež byly uvedeny v sekci 2.

¹⁴ Pro omezovací zabarvení účinku srov. KRYLOVÁ (1998, s. 31) či MIKULOVÁ (2014, s. 176).

¹⁵ Tzv. věty účinkově srovnávací, srov. mimo jiné WOODCOCK (1959, s. 123–124), NOVOTNÝ (1992, s. 254) či MIKULOVÁ (2014, s. 177).

¹⁶ Příklad přebírám od KRYLOVÉ (1998, s. 31).

(11a) – (11c), zamýšleným účinkem (11d)¹⁷ a větou účelovou (11e) ilustrují následující příklady:

- (11a) *Napsal instrukce tak složité, že jim nikdo nerozuměl.* (reálný účinek)
 (11b) *Napsal instrukce tak složité, že bys jim nerozuměl (pokud by se ti někdy dostaly do rukou).* (potenciální účinek)
 (11c) *Napsal instrukce tak složité, že kdyby k nim nebyla přiložena mapa, nikdo by jim nerozuměl.* (ireálný účinek)
 (11d) *Napsal instrukce tak, aby jim nikdo nerozuměl.* (zamýšlený účinek)
 (11e) *Napsal instrukce složité (proto), aby jim nikdo nerozuměl.* (věta účelová)

Vedlejší věty v (11a) – (11d) mají společné to, že odpovídají na otázku *jak?* (jde tedy opět o určení široce způsobová), kdežto vedlejší věta v (11e) uvádí motivaci (odpovídá na otázku *proč?*). Nemožnost vyjadřovat různé modalilty zase spojuje zamýšlený účinek (11d) s větou účelovou (11e). Latinský příklad zamýšleného účinku je uveden v (12), pro příklady účinkových vět s různými modalitami viz sekci 5 níže.¹⁸

- (12) *Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur.*
 „Válka ať je podnikána tak, aby se zdálo, že nebylo usilováno o nic jiného než o mír.“

(Cic. *off.* 1,80)

4. Spojka/záporka *ne* v účinkových větách

Pokud se v některých účinkových větách vyskytuje spojka/záporka *ne* (jak bez spolehlivých dokladů tvrdí Cabrilla, srov. citaci výše v sekci 2), zdá se, že je to právě u účinků zamýšlených. V databázi *Bibliotheca Teubneriana Latina III* při zadání dotazu „ut ne“¹⁹ a omezení na M. Tullia Cicerona najdeme 135 dokladů, z nichž účinkové věty představují menšinu (a z této menšiny zase drtivou většinu tvoří případy, v nichž se po *ut* objevuje slože-

¹⁷ Srov. KARLÍK – NEKULA – RUSÍNOVÁ (2008 [1995], s. 459): „Spojkou *aby* se vyjadřuje, že realizace děje vedlejší věty je žádoucí: *Referoval tak podrobně, aby tomu každý mohl rozumět.*“

¹⁸ Někteří autoři vyčleňují ještě účelové přípustkové věty (s významem „aniž by“), které v tomto článku nechávám stranou. Srov. KRYLOVÁ (1997, s. 89–90) či MIKULOVÁ (2014, s. 177).

¹⁹ Dotaz „ne“ je problematický, neboť kromě spojek a záporů zahrnuje i tázací částice (celkem 4033 výskytů).

ný výraz *ne ... quidem*²⁰). Zbývají pak jednotky výskytů účinkových vět se záporkou *ne*, jako jsou ty v př. (13) – (14),²¹ v obou případech se jedná o **zamýšlený omezovací účinek**, tj. účinek, jemuž je předcházeno.

- (13) *Cupio iam vigiliam meam, Brute, tibi tradere, sed ita, ut ne desim constantiae meae.*

„Toužím ti již předat, Brute, svou hlídku, ale tak, abych si zachoval svou stálost.“

(Cic. *ad fam.* 11,24,1)

- (14) *Accusatores multos esse in civitate utile est, ut metu contineatur audacia; verum tamen hoc ita est utile, ut ne plane inludamur ab accusatoribus.*

„Je užitečné, aby v obci bylo mnoho žalobců, aby drzost byla držena na uzdě strachem. Nicméně je to užitečné pouze potud, abychom se nestali hříčkou žalobců.“

(Cic. *S. Rosc.* 56)

5. Modalita ve větách účinkových

V mluvnicih nebyvá zmínka o tom, že se ve větách účinkových (s výjimkou záměrného účinku) mohou objevovat všechny tři modality, tj. reálná, potenciální a ireálná. Srov. české vedlejší věty účinkové reálné, potenciální a ireálné v (15a) – (15c) a již výše uvedené věty (11a) – (11c):

- (15a) *Caesar je tak shovívavý, že své nepřátele omilostnil.*

- (15b) *Caesar je tak shovívavý, že pokud by ho někdo z nepřátel požádal o milost, omilostnil by ho.*

- (15c) *Caesar byl tak shovívavý, že by býval omilostnil i samotného Hannibala, kdyby se mu dostal do rukou.*

Latinské příklady jsou uvedeny níže: Ve větách (16) a (17) vyjadřuje konj. impf. irealitu v přítomnosti, jde tedy o zřetelně samostatný konjunktiv; srov. v (17) kontrast mezi reálným/potenciálním *debeas*²² a ireálným *deberes*; ve

²⁰ Např. Cic. *div.* 2,62: *Neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint.* „Vždyť haruspikové nemají takovou smůlu, aby se někdy náhodou [dosl. nikdy ani náhodou] nestávalo to, co oni předpověděli.“

²¹ Srov. také Cic. *off.* 3,31.

²² Děkuji anonymnímu recenzentovi za upozornění, že kvůli lexikálnímu významu *debere* je těžké toto *debeas* označit za realitu; nicméně kontrast mezi „ne-ireálným“ *debeas* a „ireálným“ *deberes* je podle mě stále patrný.

větě (18) se *habitori fuerint* chová jako závěť podmínkového souvětí v závislosti; ve větách (19) a (20)²³ jsou samostatné potenciální konjunktivy (impf. v minulosti, prez. v přítomnosti).

- (16) *Utinam, Quirites, virorum fortium atque innocentium copiam tantam haberetis, ut haec vobis deliberatio difficilis esset [...]*

„Kéž byste měli, Quiríté, takové množství statečných a bezúhonných mužů, že by pro vás toto rozhodování bylo složité.“

(Cic. *Manil.* 27)²⁴

- (17) *Ea de re publica semper voluisti atque sensisti, ut non modo nunc secunda sperare debeas, sed etiam, si omnia adversa essent, tamen conscientia et factorum et consiliorum tuorum, quaecumque acciderent, fortissimo et maximo animo ferre deberes.*

„Vždy jsi pro stát chtěl takové věci a vždy jsi o státě smýšlel tak, že nejen nyní (= za současných poměrů) můžeš mít nejvyšší naděje, ale také kdyby vše bylo proti tobě, přece bys musel díky vědomí, že jsi konal správně a měl jsi správné úmysly, statečně a velkodušně snášet, cokoli by se přihodilo.“

(Cic. *ad fam.* 6,13,5)

- (18) *Iam Solon, qui tam praeclaras tamque utiles Atheniensibus leges tulit, ut, si his perpetuo uti voluissent, sempiternum habitori fuerint imperium [...]*

„Solón, který dal Atéňanům tak přeslavné a tak prospěšné zákony, že pokud by si jich bývali přáli navěky užívat, bývali by měli věčnou nadvládu [...]“

(VAL. MAX. 5,3,3)

- (19) *Apud quosdam acerbior in conviciis narrabatur; ut erat comis bonis, ita adversus malos iniucundus. Ceterum ex iracundia nihil supererat secretum, ut silentium eius non timeres.*

„Někteří o něm vyprávěli, že byl v hádkách poněkud kousavý; jak býval milý k dobrým, tak byl vůči špatným nepřijemný. Ale nic

²³ Citováno jako (7) výše, jde o nepravou větu účinkovou.

²⁴ Typově stejný příklad představuje PLIN. *epist.* 4,15,8: *Vellem tam ferax saeculum bonis artibus haberemus, ut aliquos Basso praeferre deberes.* „Přál bych si, aby dnešní pokolení tak kypělo dobrými uměními, že bys musel někoho před Bassem upřednostnit.“

z jeho hněvu nezůstávalo skryté, takže by ses nemusel (= takže se člověk nemusel) bát jeho mlčení (= tj. skrytého nepřátelství).

(TAC. Agr. 22)

- (20) *Tua enim cautio nostra cautio est, ut si in alterutro peccandum sit, malim videri nimis timidus quam parum prudens.*

„Bdění nad tvým bezpečím je totiž zároveň bděním nad našim bezpečím; takže pokud by nebylo možné vyhnout se jednomu z následujících dvou omylů, chtěl bych se radši jevit příliš bázlivý než málo opatrný.“

(Cic. Marcell. 21)

K potenciální modalitě mívají blízko i účinkové věty obsahující sloveso *posse* (v konj. prez. či impf.) s infinitivem plnovýznamového slovesa,²⁵ srov.

(21) a (22) a větu (23)²⁶:

- (21) *Sed sunt quidam aut ita lingua haesitantes aut ita voce absoni [...], ut, etiam si ingeniis atque arte valeant, tamen in oratorum numerum venire non possunt.*

„Ale někteří lidé tak jazykem klopýtají nebo mají tak nezvučný hlas [...], že i pokud by měli značné nadání a zvládli řemeslnou stránku, přece by se nemohli zařadit mezi řečníky.“

(Cic. de or. 1,124)

- (22) *[...] nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere.*

„[...] leda by snad šlo počítat do této skupiny Démétria z Faléru, analytika jemného, řečníka málo důrazného, přesto však (natolik) sladkého, že bys v něm mohl rozpoznat (= rozpoznal) žáka Theofrastova.“

(Cic. off. 1,3)

- (23) *Pereant sane in latrocinio, quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non possit.*

„Ať zhynou při svém loupežném podniku, neboť je jich tolik, že je vězení nepojme (že by je vězení nepojalo).“

(Cic. Catil. 2,22)

²⁵ Sloveso *posse* jako prostředek k označení potenciální modalitě chápe (v podmínkových souvětích v závislosti) např. MÍKULOVÁ (2014, s. 270).

²⁶ Citováno jako (2) výše.

6. Konjunktivy ve větách účinkových

Pokud jde o konjunktivy, v příručkách proti sobě v současnosti stojí dva názory a žádný není podložen explicitní argumentací. U NOVOTNÉHO (1992, s. 253) a MIKULOVÉ (2014, s. 174) je uvedeno obecně rozšířené pravidlo pro volbu konjunktivu ve větách účinkových: vedlejší věta účinková má konjunktiv samostatný, tj. konjunktiv toho času, jehož indikativ by věta měla, kdyby byla nezávislou větou hlavní.²⁷ Mikulová názorně předvádí aplikaci tohoto pravidla při překladu z latiny do češtiny, ale ani ona pravidlo nijak neobhájuje (čím to, že to v účinkových větách funguje, či možná dokonce musí fungovat právě takto?). Toto pravidlo však implicitně zpochybňuje PANHUIS (2014, s. 201 a 203), když tvrdí, že konjunktiv ve větách účinkových se řídí sousledností časů, jen s určitými nepravidelnostmi.

V tabulce 2 je uvedena drobná statistika, v kolika případech konjunktiv odpovídá pravidlu o souslednosti časů a v kolika nikoli; korpus tvoří vybrané Nepotovy životopisy (*Aristides, Miltiades, Themistocles, Hannibal, Hamilcar, Pausanias, Cimon*). Z tabulky plyne, že souslednost časů platí jen ve 37 % (méně než dvě pětiny). A jak ukázu níže, ani v těchto 37 % případů neřídí souslednost volbu konjunktivu, nýbrž jde spíše o náhodnou shodu (pouze se zdá, jako by v nich souslednost fungovala).

	výskyty	%
Shoduje se se sousledností	10	37,04
Odporuje souslednosti	17	62,96
Celkem	27	100

Tabulka 2: Počty konjunktivů ve větách účinkových, jež (ne)odpovídají pravidlům o souslednosti časů (ve vybraných Nepotových životopisech)

Důvodem, proč se konjunktivy účinkových vět nemůže řídit podle souslednosti časů, je to, že účinkové věty vyjadřují mnohem složitější vztahy, než které umožňuje vyjádřit souslednost časů: konkrétně potřebují vyjádřit: a) modalitu (reálnou, potenciální, ireálnou); b) tzv. absolutní čas (vlastně rela-

²⁷ Podobně také BARTONEK (2008, s. 64) či KRYLOVÁ (1997, s. 73). KORÍNEK (1884, s. 261) tvrdí, že po čase hlavním platí souslednost časů, ale po čase vedlejším „bývá též čas, který by položiti bylo, kdyby věta sousledná [= účinková, pozn. M. C.] proměnila se v samostatnou větu hlavní“.

tivní čas v prvním stupni, vztažený k okamžiku promluvy);²⁸ c) vid (rozdíl se projevuje jen v minulosti jako opozice mezi perfektem a imperfektem). Sousednost časů představuje naproti tomu celkem jednoduchý algoritmus pro vyjadřování tzv. relativního času (času relativního ve druhém stupni), tedy předčasnosti, současnosti či následnosti vzhledem k ději věty řídicí; jen do jisté míry je tento algoritmus synchronizován s tzv. absolutními časy pomocí rozlišení na tzv. časy hlavní a časy vedlejší. Je tedy zřejmé, že souslednost časů se při své jednoduchosti nehodí pro složité významové odstíny vět účinkových (vždyť žádné konjunktivní věty se spojkou *ut* nevyjadřují ani zdaleka tak složité významové odstíny jako právě věty účinkové – ať už jde o věty obsahové oznamovací, obsahové žádací, přípustkové či účelové).

Argumentace pro to, že účinkové věty mohou vyjadřovat všechny tři modalitity a každá věta účinková musí vyjadřovat jednu z modalit (s výjimkou účinku zamýšleného), byla už uvedena výše v sekci 5. Tzv. absolutní čas musí účinkové věty vyjadřovat z toho důvodu, že účinek minulého jednání se někdy může projevovat teprve v přítomnosti jako v (24):

- (24) *Id ego ius iurandum patri datum usque ad hanc aetatem ita conservavi, ut nemini dubium esse debeat, quin reliquo tempore eadem mente sim futurus.*

„Tuto otci danou přísahu jsem až do dneška zachovával tak, že nikdo nemůže pochybovat, jakého smýšlení budu v budoucnu.“

(NEP. *Hann.* 2,5)

Někdy lze časové vztahy pomocí souslednosti časů (relativních časů) popsat jen velmi složitě, téměř absurdně jako v (25), kde bychom museli říci, že účinek předcházel ději věty hlavní; navíc bychom tím pozměnili smysl souvětí (nikoli: *byla tak mocná, že předtím naplnila ...*; nýbrž: *byla tak mocná, že již měla naplněno* – konj. plqpf. zde „absolutně“ označuje minulý stav vyplynulý z předminulého děje, nikoli „relativně“ předčasnost).

- (25) [...] *tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum sed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui implesset.*

„Etrurie byla tak mocná, že již byla naplnila pověstí svého jména nejen země, ale také moře po celé délce Itálie od Alp k Siciiskému moři.“

(LIV. 1,2)

²⁸ Srov. PINKSTER (2015, s. 566): „[...] the tense of purpose clauses is relative to that of the main clause more often than, for example, the tense of result clauses is.“

Vidový rozdíl se projevuje pouze v minulosti: konj. pf. se používá pro děje jednorázové a ve větách, které obsahují *numquam*, srov. (26) a (27);²⁹ konj. impf. se používá, zejm. je-li účinkem (trvajícím) stav, srov. (28) a (29). Konj. plqpf. konkuruje konj. impf., rozdíl je v tom, že konj. plqpf. udává minulý stav vzniklý z předminulého děje (kromě stavu samotného udává i jeho původ, zdroj), srov. (25) výše.

- (26) *Hic autem velut hereditate relictum odium paternum erga Romanos sic conservavit, ut prius animam quam id deposuerit [...]*
 „On však zachovával jakoby po otci zděděnou nenávist k Římanům tak moc, že dříve pozbyl života nežli jí (= že ji do smrti neodložil).“
 (NEP. Hann. 1,3)
- (27) *Hoc itinere adeo gravi morbo afficitur oculorum, ut postea numquam dextro aeque bene usus sit.* (NEP. Hann. 4,3)
 „Během tohoto pochodu ho stihla tak vážná nemoc očí, že na pravé oko už následně nikdy dobře neviděl.“
- (28) *Tanta varietas his temporibus fuit fortunae, ut modo hi, modo illi in summo essent aut fastigio aut periculo.* (NEP. Att. 10,2)
 „V těchto časech se štěstěna měnila tak překotně, že v jednu chvíli tito, v druhou chvíli tamti byli na samém vrcholu či ve smrtelném nebezpečí.“
- (29) *Hic autem sic se gerebat, ut communis infimis, par principibus videretur.* (NEP. Att. 3,1)
 „Tam se však choval tak, že se jevil jako blízký nejnižším, roven nejvyšším.“

Pravidlo, které uvádí (mimo jiné) Novotný a Mikulová, proto považují za víceméně správné pro většinu účinkových vět (pro tzv. reálný účinek), ovšem s dvěma výhradami. Zaprvé bychom pro konjunktiv účinkových vět neměli užívat termín „samostatný“, protože tímto termínem se označují konjunktivy potenciální, ireálné, deliberativní, koncesivní, iusivní, adhortativní a prohibitivní (používá-li se u účinkových vět „samostatný“, znamená to vlastně jen tolik co „neřízený susedností časů“). Zadruhé považují za nutné rozdělit popis účinkových konjunktivů do tří kroků na (a) reálný účinek; (b) potenciální a ireálný účinek; (c) zamýšlený účinek.

²⁹ Pro konj. pf. s *numquam* srov. také NEP. Cim. 4,1.

(a) Reálný účinek: V první řadě závisí na tzv. absolutním čase: účinek v přítomnosti = konj. prez.; účinek v minulosti = konj. některého z minulých časů; účinek v budoucnosti se těžko odlišuje od zamýšleného účinku. V případě situování účinku do minulosti také na vidu: konj. pf. vyjadřuje děje pojaté jako celek, dokonavé, jednorázové; konj. impf. děje trvající, opakované, průvodní, často jde o stavy; konj. plqpf. není častý a zdá se, že má vždy význam stavový (uvádí minulý stav vzniklý z předminulého děje) a konkuruje konj. imperfekta (jež uvádí pouhý stav, bez jeho původu v minulosti). Lze tedy říci, že v případě reálného účinku je věta povinně konjunktivní a má konjunktiv toho času, jehož indikativ by měla, kdyby byla indikativní (kdyby nebyla povinně konjunktivní). Místo termínu „samostatný“ konjunktiv navrhuji hovořit o konjunktivu „určovaném absolutním časem a videm“.

(b) Potenciální a ireálný účinek: zde se používají skutečně samostatné konjunktivy potenciální a ireálný jako v (16) – (17) a (19) – (20). Pokud je účinková věta závětím souvětí podmínkového či přípustkového, pak se zde uplatňují pravidla pro podmínkové souvětí v závislosti jako v (18).

(c) Zamýšlený účinek: má většinou konjunktiv přítomnosti či imperfekta podle toho, závisí-li na čase hlavním či vedlejším. Zde lze snad říci, že má konjunktiv podle souslednosti časů. Vzácně se zde objevují opisy s *-urus sum/lessem* (srov. Cic. *Marcell.* 30).

7. Shrnutí

Vedlejší věty účinkové jsou ze své podstaty odlišné od vět účelových, protože zatímco účelové věty odpovídají na otázku *proč?*, účinkové věty odpovídají na otázky *jak?*, *jak moc?*, příp. *jaký?*. I kdyby si účinkové a účelové věty formálně byly podobné (mohou být podobné nanejvýš na první pohled), pořád by zde byl onen zásadní rozdíl mezi vyjadřováním motivace (účel) a mezi specifikováním nějaké míry, způsobu či vlastnosti pomoci vnějšího projevu této míry, způsobu či vlastnosti (účinek). Účelové a účinkové věty si navíc jako celek podobné nejsou, liší se zápornkami, přítomností/absencí kategorie modality, používáním konjunktivů nebo odlišnými preferencemi korelativních koreferenčních výrazů. Účelovým větám se blíží jen věty vyjadřující zamýšlený účinek, které nejsou schopné vyjadřovat modalitu, mají někdy zápornku *ne* a objevují se v nich pouze konjunktivy pro současnost podle souslednosti časů. I ony však na rozdíl od vět účelových odpovídají na otázku *jak?* (nikoli *proč?*).

Blízkost účinkových vět s účelovými nelze hájit ani tím, že na některých místech v textu je složité rozhodnout o tom, zda jde o větu účelovou, nebo účinkovou. V takových případech totiž vždy může platit buď jedna, nebo

druhá interpretace (buď *jak?*, nebo *proč?*): účinek a účel tak zůstávají diskrétní.³⁰ V mluvnicích, v nichž jsou vedlejší věty probírány podle větněčlenské platnosti, by proto účelové a účinkové věty neměly stát vedle sebe, nýbrž účelové by měly stát poblíž příčinných, účinkové měrové a účinkové způsobové u ostatních vět způsobových (tzv. srovnávacích), účinkové charakterizační u vět přívlaskových (tj. vztažných a některých obsahových), příp. přísudkových. V didaktických materiálech je samozřejmě možné oba na první pohled podobné typy probírat současně či po sobě, ovšem s patřičným zdůrazněním jejich zásadní odlišnosti.

Popis účinkových vět v mluvnicích není zdaleka uspokojivý, neboť bývá velmi stručný. V tomto článku jsem se pokusil nastínit klasifikaci účinkových vět, která nejen pomáhá uvědomit si škálu významů, které mohou účinkové věty vyjadřovat, ale může posloužit také pro zjemnění gramatických výkladů, jak ilustruje sekce 4: zdá se, že zápornka *ne* se objevuje zejm. u účinku zamýšleného (mnou uváděné doklady mají navíc odstín omezovací). Mimoto se zdá nutné zdůrazňovat skutečnost, že účinkové věty (kromě účinku zamýšleného) musí vyjadřovat jednu ze tří modalit. Pokud jde o volbu konjunktivu ve větách účinkových, jejich význam je v porovnání s jinými konjunktivními větami se spojkou *ut* tak složitý (vyjadřují modalitu, absolutní čas, někdy i vid), že jednoduché pravidlo souslednosti časů – které na účinkové věty aplikuje Panhuis – je pro ně zcela nevhodné. Nelze pro ně stanovit jedno pravidlo, musí být tři: reálný účinek má tentýž čas, jaký by měl indikativ (replikace indikativní volby času: kritériem je absolutní čas a při situování do minulosti také vid); potenciální a ireálný účinek mají konjunktiv samostatný (tj. potenciální či reálný); zamýšlený účinek má konj. pro současnost podle souslednosti časů.

Seznam citované literatury:

- BARTONĚK, Antonín et al. *Latinská syntaktická cvičení*. Praha: Karolinum 2004.
- BARTONĚK, Antonín. *Řecko-latinská syntax v evropském kontextu*. Brno: Masarykova univerzita 2008.
- Bibliotheca Teubneriana Latina (BTL)*, verze 3.0. K.G. Saur, Brepols.
- CABRILLANA, Concepción. Purpose and Result Clauses. In BALDI, Philip – CUZZOLIN, Pierluigi (eds.). *New Perspectives on Historical Latin Syntax 4:*

³⁰ Ani existence „zamýšleného účinku“ podle mě tuto diskrétnost nezpochybňuje: „zamýšlený účinek“ je z mého pohledu typ účinku, nikoli přechodové pásmo mezi větami účinkovými a účelovými.

- Complex Sentences, Grammaticalization, Typology*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton 2011, s. 19–92.
- DE MELO, Wolfgang David Cirilo. *The Early Latin Verb System: Archaic Forms in Plautus, Terence, and Beyond*. Oxford: Oxford University Press 2007.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016. Dostupné také z: <http://www.czechency.org/>.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008 [1995].
- KORTMAN, Bernd. *Adverbial Subordination: A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1997.
- KOŘÍNEK, Josef. *Latinská mluvnice*. Praha: I. L. Kober 1884.
- KRYLOVÁ, Barbora. Comparison between Greek and Latin Consecutive Clauses. *Graecolatina Pragensia*, 1997, 15, s. 73–98.
- KRYLOVÁ, Barbora. Sémantická klasifikace latinských účinkových vět. *Auriga (ZJKF)*, 1998, 50, s. 23–37.
- MIKULOVÁ, Jana. *Syntax latinských vedlejších vět*. Brno: Masarykova univerzita 2014.
- MUCHNOVÁ, Dagmar. *Syntax klasické řečtiny. I. vedlejší věty*. Praha: Karolinum 2004.
- NOVOTNÝ, František. *Základní latinská mluvnice*. Jinočany: H&H 1992.
- PANHUIS, Dirk. *Gramatika latiny*. Přel. L. PULTROVÁ. Praha: Academia 2014.
- PANHUIS, Dirk. *Latin Grammar*. Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006.
- PINKSTER, Harm. *The Oxford Latin Syntax. Volume 1: The Simple Clause*. Oxford: Oxford University Press 2015.
- WOODCOCK, E. C. *A New Latin Syntax*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1959.

Mgr. Michal Ctibor, Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1.
michal.ctibor@ff.cuni.cz